

Friedrich Schleiermacher

TEOLOGIA CREȘTINĂ LIBERALĂ

Ovidiu Cristian Nedu

FRIEDRICH SCHLEIERMACHER
ȘI TEOLOGIA LIBERALĂ

EDITURA HERALD
București

Cuprins

FRIEDRICH SCHLEIERMACHER ȘI TEOLOGIA LIBERALĂ de Ovidiu Cristian Nedu

PARTEA I

Filosofia religiei (Teologia filosofică)

I.1. Reformularea creștinismului în context romantic-iluminist	8
I.2. Naturalizarea religiei	17
I.3. Divinitatea ca principiu intrinsec al unității și armoniei cosmice	37
I.4. Religia ca redescoperire a divinității imanenței	53
I.5. Dimensiunea socială a trăirii religioase	63
I.6. Doctrina ca expresie discursivă a pietății	69
I.7. Pluralismul religios	90

PARTEA A DOUA

Teologia creștină (Teologia istorică și teologia practică)

II.1. Creștinismul ca opțiune confesională	107
II.2. Revizuirea doctrinei creștine pe baza filtrului scientist-existențialist	113
II.3. Teologia naturalist-panenteistă	147
II.4. Christologia exemplificaționistă	171
II.5. Soteriologia umanistă	196
II.6. Organizarea ecleziastică	210
II.7. Concluzie	212

CREDINȚA CREȘTINĂ de Friedrich Schleiermacher

Notiță introductivă	217
---------------------	-----

INTRODUCERE (§1 - §31)

Capitolul I. Definiția dogmaticii (§2 - §19)	219
Capitolul II: Despre metoda dogmaticii (§20 - §31)	222

SISTEMUL DOCTRINAR. PARTEA ÎNTÂI. Explicarea conștiinței religioase a individului, în modul în care aceasta este întotdeauna presupusă și conținută în orice trăire religioasă creștină (§32 - §61)	225
---	-----

SECȚIUNEA ÎNTÂI	
Descrierea conștiinței religioase a individului, considerată ca o expresie a relației dintre lume și Dumnezeu (§36 - §49)	226
SECȚIUNEA A DOUA	
Despre atributele divine asociate conștiinței religioase, conștiință ce exprimă relația generală dintre Dumnezeu și lume (§50 - §56)	229
SECȚIUNEA A TREIA	
Despre constituția lumii, așa cum este aceasta indicată de conștiința religioasă ce exprimă relația dintre Dumnezeu și lume (§57 - §61)	231
SISTEMUL DOCTRINAR. PARTEA A DOUA. Explicarea aspectelor conștiinței religioase individuale, așa cum sunt ele determinate de antiteza [dintre plăcut și neplăcut] (§62 - §169)	233
Primul aspect al antitezei: Explicarea conștiinței păcatului (§62 - §85)	233
SECȚIUNEA ÎNTÂI	
Păcatul drept condiție a omului (§66 - §74)	234
SECȚIUNEA A DOUA	
Despre constituția lumii, în relație cu păcatul (§75 - §78)	235
SECȚIUNEA A TREIA	
Despre atributele divine asociate conștiinței păcatului (§79 - §85)	236
Al doilea aspect al antitezei: Explicarea conștiinței harului (§86-§169)	238
SECȚIUNEA ÎNTÂI	
Despre condiția creștinului conștient de harul divin (§91-112)	239
SECȚIUNEA A DOUA	
Despre constituția lumii, în relație cu mântuirea (§113 -§163)	242
SECȚIUNEA A TREIA	
Despre acele atribute divine care sunt asociate mântuirii (§164 - §169)	253
CONCLUZIE: DESPRE SFÂNTA TREIME (§170 - §172)	254
BIBLIOGRAFIE	255
INDEX	262

Friedrich Schleiermacher

și teologia liberală

Considerat părintele teologiei liberale, Friedrich Schleiermacher este primul gânditor care încearcă să elaboreze un sistem al doctrinei creștine ce pornește „de jos”, un sistem fundamentat în experiența umană. Un astfel de demers, de elaborare a unei religiozități fundamentate în uman, nu este întru-totul nou, Renașterea și, mai ales, Iluminismul cunoscând destul de multe asemenea încercări. Sistemele religioase astfel rezultate erau în general religii filosofice, destul de diferite de creștinism; Schleiermacher este primul autor care încearcă să reconstruiască creștinismul pe temeiuri fenomenologice, raționaliste, scientiste, care încearcă recuperarea experienței religioase creștine într-un context destul de ostil ei și reformularea ei astfel încât să fie adusă la nivelul noilor standarde raționalist-umaniste. Gândirea lui inaugurează o nouă epocă în teologia creștină, care începe să își caute fundamentele „jos”, la nivelul experienței umane; el a încercat să fundamenteze doctrina creștină ca pe orice altă știință umanistă, căutându-i principiile și validarea în natura umană și nu în vreo revelație extra-ordinară.

Liberalismul lui Schleiermacher constă în decizerea de autoritatea scripturară și ecleziastică, în „eliberarea” de acestea, și în abordarea religiei pornind „de jos”, de la experiența umană. Într-un context care îmbină raționalismul iluminist cu romantismul, el pune bazele unui umanism creștin în care omul își descoperă adevărata sa natură, religioasă în fond, în lumina modelului christic. Schleiermacher redescoperă rolul central al omului în religie, responsabilitatea individuală, atât în planul elaborării doctrinei cât și în plan soteriologic. În plan epistemic, abordarea liberală a presupus ajustări radicale atât ale conținutului doctrinar cât și ale nivelului de certitudine; au rămas doar

acele doctrine care își găseau o contraparte sau validare la nivelul experienței umane iar certitudinea absolută a teologiei revelate a fost înlocuită de verosimilitate, de probabilitate, la fel ca în cazul oricărei alte științe umaniste.

Schleiermacher s-a născut pe 21 noiembrie 1768, în Breslau, în familia unui pastor puternic influențat de mișcarea pietistă moraviană. Deși a fost crescut într-un mediu religios, încă de timpuriu a început să aibă îndoieli cu privire la unele din dogmele tradiționale ale creștinismului, inclusiv cu privire la dogme fundamentale, cum ar fi cea a lui Isus ca întrupare a lui Dumnezeu și cea a morții sacrificiale. În ciuda reținerilor conservatorului său tată, în 1787, se înscrie la Universitatea din Halle, ieșită de sub influența pietistă și intrată sub influența spiritului raționalist iluminist. În acest mediu, se familiarizează cu abordarea critic-istorică a Bibliei, cu filosofia greacă, cu kantianismul.

După absolvirea studiilor de teologie, în 1790, devine tutore al unei familii aristocrate din Prusia de Est iar între 1793 și 1797 activează ca pastor și profesor la Halle. Un moment important este mutarea la Berlin, în 1796, unde devine pastorul Spitalului Caritabil; mutarea la Berlin îi permite contactul cu elevatul mediu intelectual de factură romantică al orașului. În acest context iluminist ia naștere prima sa lucrare importantă: *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (*Despre religie. Discursuri către detractorii săi cultivați*) (1799, 1806, 1831).

Profitând de experiența sa profesională de la Halle, unde reușise să obțină o anumită reputație, chiar dacă una controversată de acuzații de ateism sau panteism, se implică în înființarea Universității din Berlin iar la inaugurarea acesteia, în 1810, obține un post de profesor de teologie, devenind totodată membru al Academiei de Științe din Berlin. Tot începând cu 1810, devine pastor la Biserica „Sfânta Treime” din Berlin. Va activa în ambele locuri până la moartea sa, în 1834.

Activitatea sa științifică se extinde pe o zonă destul de vastă: studii clasice (a tradus foarte mult din Platon), psihologie, etică, pedagogie, politică, hermeneutică (domeniu al cărui fondator este considerat), exegeză biblică. În 1821-1822 își publică lucrarea sa fundamentală din domeniul teologiei creștine, *Der Christliche Glaube* (*Credința Creștină*), republicată în 1830-1831, într-o ediție revizuită.

Sistemul său teologic este structurat în trei părți: teologia filosofică (filosofia religiei), teologia istorică (sistemul doctrinar creștin) și teologia practică (pastorală); această schemă a expunerii, care se regăsește și în lucrarea *Credința creștină*, va fi urmărită și în studiul nostru.

PARTEA I

Filosofia religiei (Teologia filosofică)

I.1. REFORMULAREA CREȘTINISMULUI ÎN CONTEXT ROMANTIC-ILUMINIST

I.1.i. Criza religiei în perioada iluministă și post-iluministă

Începând cu Renașterea, civilizația europeană intră într-un proces de trezire a raționalității critic-scientiste, care va culmina în sec. XVIII cu Iluminismul. Religia a fost în mare măsură afectată de această nouă stare a lucrurilor, în principal deoarece creștinismul, datorită conservatorismului său în plan doctrinar și moral, a intrat într-un conflict fățiș atât cu perspectiva științifică asupra lumii cât și cu noile deschideri morale. Perspectiva științifică asupra Universului își găsea tot mai multe dovezi și tot mai mulți adepți, compromițând cosmologia biblică tradițională; nici în domeniul moralei lucrurile nu stăteau prea bine întrucât, în mare măsură ca urmare a imixtiunii bisericii în treburile statului, morala biblică tradițională era compromisă de înșiși aceia care o propovăduiau.¹

Mai mult decât atât, unii filosofi, cum ar fi Kant, au susținut că religia nu este doar *de facto* falsă, ci chiar că ar fi principial imposibilă, prin însuși obiectivul pe care și-l propune și care presupune transcenderea experienței empirice. Dezbărată de orice relevanță cognitivă, coborâtă din registrul și așa nefericit al falsului la cel încă și mai compromițător al absurdului, religia este menținută în

¹ Schleiermacher insistă mult asupra disocierii dintre religie și moralitate și, pe acest temei, propune cu multă fermitate separația bisericii de puterea seculară.

sistemul lui Kant doar sub forma unei strategii deghizate puse în slujba moralității.¹

Iluminismul reușise deja să impună naturalismul și scientismul ca perspective aproape unanim acceptate în mediile educate. Inteligibilitatea și regularitatea naturii nu prea mai lăsau loc intervențiilor supra-naturale ale religiei tradiționale. Tot ceea ce se întâmpla în lume, toate evenimentele atestate într-un mod credibil erau explicate, măcar într-o anumită măsură, pe baza regularităților naturale. Domeniul regularității naturale reușise să înglobeze întregul domeniu al factualului; chiar dacă nu se reușea în mod efectiv găsirea unei explicații exhaustive pentru orice fapt, exista măcar convingerea că, în principiu, aceasta era de găsit.²

Această perspectivă compromitea în mod serios viziunea tradițională a creștinismului, bazată pe dihotomia dintre natural și spiritual, în care spiritualul se insera în lume în calitate de element supra-natural și astfel se sustrăgea explicațiilor naturaliste. Spiritualul supra-natural se înfățișa omului în calitate de revelație, de „har”, apariția și modurile sale de manifestare sa fiind în bună măsură iraționale.

Conflictul dintre perspectiva teologică tradițională și scientismul și naturalismul iluminist se manifesta sub două aspecte: unul metafizic-cosmologic, în care spiritualul supra-natural contrazicea perspectiva naturalistă, și unul antropologic-epistemic, în care revelația gratuită contravenea scientismului, iar credința la fel de gratuită prin care se accepta revelația nu era pe potriva standardului raționalist iluminist.

I.1.ii. Imanentizarea și scientizarea religiei

Demersul lui Schleiermacher nu constă în a apăra pretențiile dogmatice și morale ale creștinismului în fața provocărilor științei

¹ McGiffert 1908:10,16. Influența modului în care Kant a tratat religia asupra lui Schleiermacher, în Dupré 1964:99-100.

² Inteligibilitatea scientistă a Universului ca teză fundamentală a iluminismului discutată pe larg în Max Horkheimer, Theodor Adorno, *Dialectica luminilor*, Polirom, 2012 (trad. de Andrei Corbea) și în Peter Dear, *Inteligibilitatea naturii*, Herald, 2013 (trad. de Alexandru Anghel).

și a noilor perspective morale ale vremii, demers care probabil ar fi avut puține șanse de izbândă.¹ El încearcă să înfățișeze spiritualul ca pe un element integrat naturii, reglementat prin legi naturale. În felul acesta, perspectiva naturalist-scientistă este extinsă astfel încât să înglobeze și un alt nivel și anume cel al totalității; naturalul, considerat la nivel unitar-holist, devine realitatea „spirituală”.

Imanentizarea spiritualului are drept corelat epistemic „scientizarea” religiei. Religia încetează a mai reprezenta „revelație divină” (*notitia dei*) recepționată de om în mod pasiv, de deasupra sa, în fața căreia rațiunea umană nu poate decât să abdice într-un act de supunere necondiționată și devine o știință naturală, fundamentată în imanent, de elaborarea căreia omul este pe de-a-ntregul responsabil. Măsura ultimă a religiei, standardul acesteia, nu îl mai reprezintă o eventuală revelație, ci experiența umană; la fel ca orice altă știință, religia își găsește validarea în experiența umană. Responsabilitatea epistemică a constituirii doctrinelor și practicilor religioase îi revine în totalitate omului și experienței sale firești.

Acest demers de scientizare a religiei combate majoritatea construcțiilor religioase tradiționale, cel puțin în ceea ce privește componenta lor cosmologică. Încercând să explicitizeze totalitatea atât de greu accesibilă înțelegerii umane, adeseori religia a trebuit să facă apel la metaforic, la prezentarea unor evenimente sau practici „magice”, de neînțeles pe cale rațională, prin care se sugerau anumite realități religioase. Abordarea scientistă a lui Schleiermacher se dezice de toate aceste explicitări magico-metaforice, încercând construirea unui nou tip de religie, fundamentată în experiență și elaborată pe baza unor principii raționale. Ceea ce încearcă Schleiermacher este să aplice aceleași proceduri și principii la care s-a făcut apel pentru elaborarea științei naturale pe baza experienței empirice pentru elaborarea scientist-rațională a religiei pe baza experienței spirituale naturale.

¹ Mediul academic critic-raționalist în care s-a format Schleiermacher, la Halle, în Thornbury 1999:9. Tendințele naturalist-umaniste ale secolelor XVII-XVIII și modul în care acestea sunt preluate de Schleiermacher, în Foreman 1978:91-92. Contextul iluminist-scientist al lui Schleiermacher, în Wyman 1994:199.

Spiritualul-totalitate reprezintă principiul suprem, principiul ultim al naturalului, și, prin aceasta, este pe de-a-ntregul imanentizat. Menirea spirituală a omului nu constă în evadarea din universul fizic către un alt nivel „spiritual”, ci în extinderea perspectivei, de la condiția de ființă individuală aservită egoului la cea de participant la totalitate, la o realitate de ordin superior. Prin aceasta, se reușește abolirea distincției dintre natural și supra-natural; vechea distincție categorială dintre planul material și planul spiritual este înlocuită de o diferență de grad, de amploare, de diferență dintre o perspectivă limitată la ego și una universală, holistă. Totodată, această diferențiere înlocuiește vechiul dualism lume-Dumnezeu. Divinul încetează a mai fi o ființă sau un registru transcendent și devine totalitatea organică. Întregul Univers reprezintă un organism divin.¹

Perspectiva holistă reprezintă mai mult decât o simplă extindere a orizontului; Schleiermacher consideră că Universul este un organism caracterizat de un sens și o direcție de evoluție. Holismul lui Schleiermacher se deosebește de holismul fizicalist-mecanicist (care vede întregul ca pe un simplu conglomerat de părți ce interacționează în mod contingent, doar datorită proximității spațiale și doar în virtutea unor legi mecanice) prin afirmarea existenței unui sens al întregului. Elementele Universului participă la întreg nu doar ca urmare a unei contiguități spațiale accidentale; în natura lor ultimă, ele reprezintă sub-organisme ale organismului absolut care este Universul. Întregul nu înseamnă rezultatul accidental al interacțiunii părților, ci principiul, rațiunea de existență a părților.² Prin echivalarea mecanismului fizic ce constituie Universul cu divinul se reușește o sinteză între perspectiva determinist-scientistă a Iluminismului și ideea de divinitate a teo-

¹ Distincția dintre supra-naturalismul teologiei tradiționale și naturalismul liberal, în Erickson 2004:267-269. Naturalismul și opoziția față de supra-natural la Schleiermacher, în Grenz&Olson 1992:42-43,48. O comparație între panteismul-monismul lui Schleiermacher și dualismul lume-Dumnezeu al teologiei tradiționale, ca puncte de plecare în teologie, în McGiffert 1930:366-367.

² Naturalismul religios al lui Schleiermacher ca o cale de mijloc între religia tradițională și secularism, în Dole 2010b:21-22.

logiei tradiționale. Ca întreg organic, a cărui funcționare este reglementată de legile naturii, divinul nu mai reprezintă un element *supra*-natural care doar se coboară în mod intruziv la nivelul naturii; divinul și natura sunt în consonanță, legile și regularitățile naturii reprezentând aspecte ale divinului. Divinitatea nu se mai sustrage mecanismului naturii, nu mai controlează acest sistem din exterior, ci îl înglobează în natura sa, neînfirmându-l, ci instituindu-l.

Devenind un element al naturii, spiritualul este totodată înglobat în natura umană. Prin aceasta, Schleiermacher se dispensează de nevoia de a mai face apel la revelație – un alt obiect predilect al criticii iluministe. Omului îi este inerentă o componentă religioasă și, pe baza acestui element natural, se constituie religia. Experiența religioasă încetează a mai reprezenta un „salt al credinței” către un misterios registru transcendent și devine cultivarea trăirii naturale a armoniei cu întregul, experimentarea apartenenței la întreg. Religia încetează a mai deschide ființa către un domeniu *supra*-natural, încetează a mai reprezenta o expansiune „pe verticală” a individului; în religie, omul se deschide „pe orizontală”, către îmbrățișarea totalității.¹

Demersul de scientizare a religiei, în special în ceea ce privește aplicarea sa la creștinism, religie care adeseori a accentuat asupra caracterului său revelațional, reprezintă etapa ultimă a unui demers mai larg de înțelegere a realității drept un mecanism determinist natural, care își are punctul de plecare nu în investigarea realităților umane, ci în cercetarea mediului înconjurător. Abordarea științistă a realității, inițiată sistematic în Antichitate, a început cu natura înconjurătoare și abia ulterior a trecut la om. Ba chiar, in-

¹ Distincția dintre „credința” care transcende umanul și experiența religioasă, conform teologiei tradiționale (perspectiva lui Emil Brunner), în McGiffert 1930:373-375. Brunner reduce umanismul creștin al lui Schleiermacher la următoarele elemente definitorii: empirism, misticism, subiectivism și progres (McGiffert 1930:367) și totodată îi reproșează acestuia că, deși folosește terminologia creștină, doctrina sa nu poate fi considerată creștinism (McGiffert 1930:364). Principalele două acuzații care i se aduc teologiei lui Schleiermacher de către teologii tradiționali: o abordare „mistică” și abolirea dualismului lume-Dumnezeu, în Helmer 2003:517,525-527.

vestigația științistă a naturii umane a început cu trupul omului și, gradual, a avansat către structurile sale cele mai profunde. Dacă astronomia și fizica erau deja constituite și chiar ajunseseră la elaborări impresionante încă din Antichitate, psihologia și sociologia au trebuit să aștepte secolul XIX pentru a lua naștere, printre cei care și-au adus aportul la constituirea psihologiei numărându-se și Schleiermacher.

Viața umană, cel puțin în ceea ce privește aspectele sale cele mai personale, cum ar fi gândirea, a fost considerată până destul de recent ca sustrăgându-se legilor naturii și ca fiind guvernată de o misterioasă și de nereglementat „voință personală” sau „libertate umană”. Nu mai devreme de 1912, E. Durkheim făcea o interesantă remarcă:

Dacă principiul determinismului este astăzi solid ancorat în fizică și în științele naturale, în științele sociale abia de un secol a început să fie introdus, iar autoritatea sa este contestată încă. Numai un număr redus de oameni au înțeles suficient de bine ideea că societățile sunt supuse unor legi necesare și că ele constituie un regn natural. ... În ceea ce privește socialul, avem încă o mentalitate de oameni primitivi.¹

Încercând scientizarea religiei, Schleiermacher duce abordarea naturalist-deterministă a Iluminismului până la limitele sale ultime; demersul lui Schleiermacher reprezintă mai degrabă o provocare și o inițiere decât o elaborare, abia în sec. XX autori cum ar fi Jung punând bazele unor explicitări științifice ale religiei, atât la nivel individual cât și la nivel colectiv, de rasă sau regn. Realitățile religioase încetează a mai fi receptate „cu cutremur”, ca date implacabile și incomprehensibile ale divinității, și sunt considerate deopotrivă cu fenomenele naturale, încercându-se înțelegerea dinamicii și evoluției lor pe baza unor legi specifice.

Surprinzător, primitivismul și simplitatea empirică a modului în care omul preistoric considera fenomenele naturale, ca date implacabile, de neînțeles pentru mintea sa și imposibil de controlat,

¹ Durkheim 1995:36-37.

pot fi regăsite și astăzi în modul în care, cel mai adesea, omul contemporan consideră realitățile religioase. Resemnarea și fatalismul în fața unor situații considerate ca ținând în mod implacabil de neînțeleasa „voie divină” reprezintă încă o atitudine frecventă în fața realităților religioase, demersurile de înțelegere a evoluției lor fiind încă într-un stadiu incipient.

I.1.iii. Contextul cultural romantic al lui Schleiermacher

Schleiermacher consideră religia ca un domeniu aparte al experienței umane, constituit dintr-un tip specific de „trăire”, de „sentiment” (*gefühl*). Găsind acest nou temei, el separă religia de cognitiv și de moralitate și, prin aceasta, o face imună la provocările scientist-moderniste ale epocii. Dimensiunea religioasă este de găsit ca atare în experiența imediată, nereprezentând un tip specific de atitudine cognitivă (cum ar fi, de exemplu, o reprezentare asupra Universului care l-ar lua în calcul și pe Dumnezeu) sau adoptarea unui sistem moral.

Fundamentând religiosul într-o capacitate aparte a individualității umane, Schleiermacher s-a simțit liber să atace el însuși multe din elementele cognitive care, de regulă, erau asociate spiritului religios creștin. Dogme cum ar fi cea a autorității scripturare, a jertfei ispășitoare, întreaga christologie calcedoniană, interpretarea ontologică a Trinității (care, de altfel, reprezintă interpretarea canonică în majoritatea cultelor creștine), escatologia sunt respinse de Schleiermacher fără ca, prin aceasta, el să considere că propune un nou tip de experiență religioasă. Fundamentată în „trăire”, în „sentiment”, religia este prea puțin influențată de revizuirile dogmatice, fie că este vorba de cele aduse de Schleiermacher sau de cele iluministe, menținându-și statutul de experiență validă a ființei umane chiar și în noul context cognitiv iluminist.

Abordarea lui Schleiermacher este în mare măsură tributară contextului romantic căruia i-a aparținut el. Respingerea raționalității ca element fundamental al omului și accentul pus asupra componentei emoționale, asupra experienței imediate, pre-reflexive,

insistența asupra particularului, în detrimentul generalului, considerarea ființei umane ca parte a unui întreg mai larg înglobând în special natura - toate aceste concepții specifice romantismului se regăsesc în teologia lui Schleiermacher.¹ Romantismul impune esteticul ca o categorie mai importantă decât cea a cognitivului și, în strânsă legătură cu acest mod de a vedea lucrurile, consideră sentimentul, simțirea directă, mai importante decât cunoașterea.² În teologia lui Schleiermacher, aceste tendințe ale romantismului se regăsesc sub forma propovăduirii simțirii, trăirii, experimentării armoniei Universului, ca elemente definitorii ale religiei, în detrimentul vechiului ideal care propunea corectitudine doctrinară.³

În bună măsură, Schleiermacher a tratat religiosul în același mod în care romanticii tratau arta, esteticul. Comprehensiunea directă, intuitivă, liberă de reflecție, a frumosului, a armoniei artistice, își găsește un corespondent în teologia lui Schleiermacher în comprehensiunea divinului, a armoniei universale; deschiderea către natură a romanticilor își găsește un echivalent în deschiderea față de Univers, față de divinitate.

Această comuniune cu natura, cu Universul, cu divinul, realizându-se la nivelul trăirii directe, a sentimentului, se sustrage universalității conceptului, dogmei; în consecință, teologia lui Schleiermacher va accentua asupra diversității și caracterului particular al experiențelor religioase, particularitate care merge până la nivel de individ.⁴ Christocentrismul teologiei tradiționale este înlocuit de trăirea spontană, în modalități specifice fiecărui individ în parte, a dependenței pe care, în mod natural, orice om o simte față de divin.

¹ Prezentări ale romantismului lui Schleiermacher în opoziție cu raționalismul renescentist, în Brandt 2001:20, Cramaussel 1908:59-62.

² Opoziția față de intelectualism a romantismului, în Thilly 1913:4.

³ McGiffert 1908:11. Romantismul ca reacție la raționalismul rece al Renașterii și implicațiile acestei abordări asupra religiei, în Grenz&Olson 1992:41. Fundamentarea religiei în trăirea subiectivă drept consecință a abordării de tip romantic a lui Schleiermacher, în Brandt 2001:20.

⁴ Particularitatea intuiției, simțirii religioase, versus generalitatea conceptului, în Nassar 2006:822, Munro 1903:199.

Opoziția pe care Schleiermacher, dintr-o perspectivă romantică, o manifestă față de considerarea religiei ca ținând de domeniul cognitiv sau moral al experienței umane face referire nu doar la teologia creștină tradițională, ci și la teologiile raționaliste mai recent apărute, cum ar fi anumite forme de deism, cărora li se impută accentul pus pe explicația metafizică și pe moralitatea rece, formală, care nu ar avea nimic din trăirea vie a dependenței de divin – elementul definitoriu al religiei.¹ Iluminismul s-a opus autorității scripturale și ecleziastice, denunțând elementele mitologice și caracterul pre-științific al cosmologiei și religiozității biblice, însă a înlocuit dogmatismul creștin cu o nouă știință și o nouă metafizică care, în ciuda gradului lor mult mai ridicat de acuratețe empirică și de coerență logică, s-au menținut tot la nivelul gândirii sterile din punct de vedere religios.

¹ *On Religion*, p. 214. Modul în care Schleiermacher se raportează la deism, în Cramaussel 1908:50-52.